

*Проф. д.и.н. Светлозар Елдъров,
Институт за балканистика
с Център по тракология при БАН*

БЪЛГАРСКОТО УНИАТСТВО В ОДРИНСКА ТРАКИЯ (1860 – 1913 г.)

Българската уния, респективно униатите или католиците от източен обред, както официално се назовават, са плод на борбите на българския народ през XIX в. за самостоятелна църква, национална йерархия и културна еманципация от елинизма. Част от българската интелигенция, която не желае да се примири с неотстъпчивостта на Цариградската патриаршия и с пасивността на руската политика, възприема съединението с Католическата църква като най-радикалното средство за решаване на църковно-народния въпрос. В първите редици на това движение се нареждат дейци, чиито имена са достатъчно познати от историята на нашето национално възраждане – архимандрит Йосиф Соколски, Драган Цанков, Тодор Икономов, д-р Георги Миркович, Никола Сапунов, Стоян Джейков, Христо Ваклидов и др. Те, заедно с по-малко известните сред тях, по право и по достойнство трябва да бъдат наричани „Пионерната дружина на Българското възраждане”. Със своята национална страст, политическа дързост и гражданска смелост те разчистват пътя за решаването на българския църковно-народен въпрос и преодоляват препятствията на заплетените религиозно-политически интереси.

Пръв през пролетта на 1859 г. посява семето на идеята за съединение с Католическата църква в. „България” на Драган Цанков. През лятото на същата година българите в Кукуш показват на дело, че това е възможно. Българската уния е прогласена официално на 18 декември 1860 г. (по стария календарен стил), когато делегация от духовни и светски лица връчва чрез апостолическия викарий в Цариград архиепископ Бру-

нони молба до папа Пий IX за църковна уния. Утвърждаването на този акт от Светия Престол и от Високата Порта води до признаването на българите като отделна религиозно-народностна общност в Османската империя – „българ католик милет”. Това е първата официално призната и международно приета българска национална институция от падането на България под османско робство, която предхожда с 10 години учредяването на Екзархията (28 февруари 1870 г.). Чрез този акт на практика за първи път българската нация се признава като международноправен субект, различна от рум милета (гърците). Начело на Българската униатска църква, която тогава и в следващите години официално се самоназовава Църква на съединените българи или Съединена българска църква, е поставен архиепископ Йосиф Соколски със седалище в Цариград, признат от османското правителство за религиозен и граждански началник на българската общност (милетбаши). Униатското движение започва да печели почва и в други български градове, главно в Македония и Тракия.

Бързият напредък на униатското движение активизира руската дипломация, която не може да се примири с обстоятелството, че българите се изплъзват от нейното политическо влияние. На 6 юни 1861 г. архиепископ Йосиф Соколски с коварство е отвлечен от Цариград и затворен до края на живота си (1879 г.) в Киево-Печорската лавра. С натиск или с увещания повечето от политическите и духовни водачи на движението са принудени да се оттеглят и то започва да заглъхва. Специално в Одринска Тракия кризата е преодоляна благодарение на униатския свещеник Рафаил Попов, който тепърва ще играе важна роля в Българската уния. [1]

Тук е уместно да се отвори една скоба за дейците на Българската уния, защото и до днес те са малко познати и недостатъчно популяризирани за широката общественост, имената им не присъстват в енциклопедиите или са представяни в изопачена светлина. Най-яркият пример е архиепископ Йосиф Соколски – той изобщо не е онзи карикатурен образ,

създаден от анекдотите на Раковски във в. „Дунавски лебед“ като средство в борбата срещу „католическата пропаганда“ и тиражиран впоследствие от историографията. Със същата палитра, но с други идеологически мотиви върху портрета на Соколски по-късно изпробва своите умения и Тончо Жечев (Българският Великден или страстите български, 1975). Той уплътнява карикатурния образ на Раковски, за да изостри основното антикатолическо и противоевропейско внушение на творбата си. Затова тончожечевият Йосиф Соколски е представен – ни повече, ни по-малко – за прототип на Алековия Бай Ганьо! [2] Карикатурният образ на униатския архиепископ обаче не е само обида лично за него или за Българската уния, какъвто е бил замисълът на авторите му, а в равна степен е покушение срещу историята на Българското възраждане, в което Йосиф Соколски е един от първопроходниците на църковно-народната борба. Историческата истина, разкрита в документалните и мемоарните свидетелства, показва, че той е свързан с началото на българския църковен въпрос. Като сподвижник на Неофит Бозвели, автора на „Мати България“, в края на 30-те години на XIX в. го е подкрепял и му е съдействал за неговата кандидатура за Търновската митрополитска катедра. Съветвал го е също да не ходи в Цариград и да не се доверява на гръцкия патриарх, за да не го заточат, както и става. Йосиф Соколски не само, че не е бил неграмотен, както се опитват да го злепоставят неговите противници, но и в България, и в заточението си поражява всички със своя аскетичен и благочестив живот, в който религиозната книжнина заема важно място. [3]

Същото може да се каже и за епископ Рафаил Попов, чието биография е история на българското униатство в Тракия. Рафаил Добрев (Добрьов) Попов е роден в с. Стрелча (дн. град в Пазарджишка област) през 1831 г. в семейство на православен свещеник. Сведенията за неговите ранни години са оскъдни. Знае се, че още на 18-годишна възраст става учител, а след това едновременно учителства и учи при Найден

Геров в Пловдив. На 24 август 1854 г. облича монашеското расо в Карлуковския манастир „Св. Богородца”, Ловешко, а пет години по-късно влиза в братството на Рилския манастир, където е възведен в дяконски чин. Като дякон на епископ Авксентий Велешки той се озовава в центъра на борбата за самостоятелна българска църква. В Цариград, където пристига през 1860 г., Рафаил Попов се увлича от идеите на Драган Цанков, проповядвани във в. „България”, и бързо става един от най-ревностните привърженици на движението за съединение на църквите.

Дякон Рафаил е един от първите, които подписват молбата за уния на 18 декември 1860 г. След това участва в изграждането и укрепването на българо-униатската община в Цариград. На 27 декември 1860 г. е включен в състава на делегацията, която съпровожда Йосиф Соколски в Рим за ръкополагането му от папа Пий IX за архиепископ и пръв духовен глава на съединените българи. След завръщането си в Цариград Рафаил Попов е ръкоположен за свещеник от архиепископ Брунони и поема енорията в Одрин.

Пристигането на младия и енергичен свещеник бързо превръща Одрин в център на униатското движение в Тракия. За кратко време 1500 български семейства от Одринския вилает признават духовното ведомство на Българската уния. Начело на Одринската униатска община застава местният първенец Константин Курукафа, подпомогнат от шестима кметове (мухтари) за различните квартали на града. В квартала Киришхане отваря врата униатската църква „Св. Пророк Илия”, започва строителството и на храма „Св. Димитър” в квартала Каик. Силен напредък отбелязва униатското движение и в българските села във вилаета. Отвлечането на Йосиф Соколски на 6 юни 1861 г. пресича този устрем. Кризата силно отеква и в Одрин, но Рафаил Попов успява да овладее положението. Помага му неговият брат Софроний Попов, учител в първото католическо училище в града.

През 1862 г. Рафаил Попов получава силно насърчение и

подкрепа от новия френски консул в Одрин Шарл Шампоазо, горещ привърженик на идеята за ориентирането на българите на Запад, към Европа. В кратко време 2500 семейства в Одринския вилает се присъединяват към Българската уния. Особено големи успехи са постигнати в Малко Търново и в целия Странджански край. Но и противниците на унията, сред които на преден план изпъква руската политика и дипломатия, не стоят със скръстени ръце, а се опитват да противодействат по всички възможни направления. Постепенно униатството губи част от спечелените позиции и през 1863 г. под неговото църковно ведомство в Одринския вилает се причисляват 5585 души в Одрин, Малко Търново и 13 български села. [4]

През 1863 г. в Одрин се установяват мисиите на обществата на френските усепенци и полските възкресенци. Те дават силна морална и материална подкрепа на Българската уния в цяла Тракия.

Създадено от бивши участници във Варшавското въстание през 1830 г., обществото на отците възкресенци някак естествено и логично съчетава полския патриотизъм с католическата религия. Затова и името му е символично, защото свързва в едно надеждите за политическото възкресение на полската нация с най-голямото християнско тайнство. През 1862 г. папа Пий IX насърчава възкресенците да разгърнат дейността си на Балканския полуостров и по-специално сред българите, които по това време вече са направили своя избор за съединение с Католическата църква. През юли 1863 г. в Одрин се установява първият настоятел на възкресенската мисия Игнатий – Карл Качановски. Бивш офицер артилерист, със звание капитан и с отличия за военни заслуги, той разбира духовното поприще като национална кауза. Така мислят и действат изобщо неговите събратя. Тази национална страст на полските възкресенци идеално пасва на националните възжеления на българите. Може би тъкмо затова тяхната мисия дава щедри плодове, най-ценният от които е Българо-ка-

толическата гимназия в Одрин. Тя започва като обикновено основно училище, за да се превърне в истинска национална институция. [5]

Патриоти на своята родина не по-малко от поляците, френските успенци си поставят за цел да работят за съединението на Източната и Западната църква, но покрай това ревностно разпространяват езика и културата на своята велика нация. И те са млада конгрегация, основана през 1845 г., но може би тъкмо затова бързо се приспособяват и енергично развиват своята мисионерска дейност сред българите. Установяват се в Одрин през 1863 г., където откриват училище. В българската история остават известни главно с образователната и възпитателната дейност на католическия (френския) колеж в Пловдив „Св. Августин”, но и културно-религиозните им институции в Одрин не остават по-назад. [6]

Образователните и възпитателните заведения на полските възкресенци и френските успенци със своите модерни програми и отлични преподаватели укрепват авторитета на Българската уния и се превръщат в най-здравата опора на нейната културно-просветна дейност.

Голям успех за униатското движение в Одринска Тракия представлява и привличането на легендарния монах Пантелеймон, който се ползва с широка популярност в целия вилает, както сред българи, така и сред гърци. Бивш светогорски монах със светското име Петър Желев, запознат добре с църковната история и богословието на Източната църква и по-специално с трудовете на Симеон Нови Богослов (X – XI век), той не е гледан с добро око от духовните власти на Цариградската патриаршия. Неговата известност му резервира място и в руската дипломатическа преписка като „ересиарх”. На 23 декември 1863 г. Пантелеймон се среща с Рафаил Попов и изявява желание да се присъедини към Българската уния. Това става два дни по-късно, навръх Рождество Христово, при голяма публичност и тържественост. Това е забележителен успех за униатското движение, което

приема в своите редове най-почитания от християните народен проповедник в региона, считан от мнозина за жив светец. Основаните от Пантелеймон манастири в селата Соуджак и Мустракли в южните склонове на Сакар планина и метохът в Одрин се превръщат в притегателен център за поклонение от близки и далечни села. [7]

По това време Българската католическа църква от източен обред вече напълно е преодоляла кризата след отвличането на архиепископ Йосиф Соколски и в нейните среди назрява идеята за ръкополагането на нов владика. Още на 3 април 1863 г. водачите на униатското движение изпращат молба до папа Пий IX в този смисъл. До същото убеждение достига и апостолическият делегат в Цариград архиепископ Брунони, който смята за най-подходящ за този пост одринския енорийски свещеник Рафаил Попов. Той изпраща за него отлична характеристика в Конгрегацията за разпространението на вярата в Рим, а същевременно прави постъпки пред османските власти. През февруари 1864 г. Р. Попов е признат от Високата порта за граждански началник на българоуниатската общност. На 16 март 1864 г. с декрет на Конгрегацията за разпространението на вярата е назначен за апостолически администратор на българите католици от източен обред в Османската империя, като същевременно е въздигнат в архимандритски сан с право да извършва архиерейски богослужения. С това влиянието и авторитетът на Рафаил Попов нарастват, още повече, че по право той е и член на меджлиса в Одрин (вилаетския съвет). Новият апостолически администратор запазва резиденцията си в Одрин, като с право смята, че този град е по-подходящ за център на униатското движение. Негов представител за връзка с правителствените институции в Цариград остава архимандрит Иван Ваклидов.

На 1 ноември 1865 г. Рафаил Попов е ръкоположен за епископ, а точно след месец получава берат от османското правителство, с който става пълноправен глава на българоуниатската общност в Османската империя. Това окончател-

но укрепва позициите на Българската уния.

Новият епископ развива енергична дейност. Още през 1865 г. той разпространява „Окръжно писмо до съединените българи”, с което очертава перспективите пред униатското движение. Най-близък сподвижник на владиката е протосингелът му Викторин Галабер от обществото на отците успенци. Голяма помощ оказва и брат му Софроний, когото той изпраща в Цариград да води канцеларската работа на българоуниатската община и да осъществява връзката с апостолическия делегат. Две години по-късно, поради голямата необходимост от свещеници, епископ Р. Попов ръкополага брат си и го изпраща за енорист в с. Покрован, Ортакьойско (дн. Ивайловградско).

През април 1866 г. Р. Попов предприема голяма обиколка из обширната си епархия, която трае осем месеца. Благодарение на неговите усилия в края на 60-те и началото на 70-те години на XIX век Българската католическа църква от източен обред застава на здрави основи. Обширният диоцез на епископ Рафаил Попов, който обгръща Македония и Тракия и има статут на апостолически викариат, наброява над 11 000 българи униати, 15 свещеници, два манастира със 150 монаси и монахини, редица училища. В нейна полза развиват активна дейност обществата на възкресенците и успенците в Тракия и лазаристите в Македония, които са особено активни в просветния сектор. През 1874 г. училището на възкресенците в Одрин е преустроено в гимназия, която в следващите години се превръща в притегателен център за младежите от всички български краища и изиграва важна роля за утвърждаване на българския облик в града.

Тези успехи и особено перспективите за ново разширение на униатското движение тревожат противниците на българското национално дело. Особено ги дразни епископ Рафаил Попов, който се отличава с дълбока проницателност, твърд характер и рядка последователност в намеренията и действията. Неговите стъпки внимателно се следят от руските дипло-

матически представители и консули в Османската империя, понякога е подлаган на натиск от тях. Още по-голяма ревност спрямо Българската уния и нейния духовен глава проявява Цариградската патриаршия. Тя не може да се примири, че от ръцете ѝ се изплъзват Тракия и Македония, които тя смята за класически „елински” земи. Не са спокойни и турските власти, които виждат, че движението за църковна самостоятелност напредва твърде бързо и българите все по-настойчиво започват да поставят въпроса за политическото си освобождение.

На 23 февруари 1876 г., в разгара на подготовката на Априлското въстание, епископ Рафаил Попов отбелязва за последен път в дневника си литургията, която отслужва в катедралния храм „Св. Пророк Илия” в Одрин. След това се преоблича и отива в меджлиса за важно заседание, на което специално е поканен. Преди него вече е заел мястото си представителят на гръцкото духовенство. Домакините черпят с черешово сладко. Опитва го и Рафаил Попов, до този момент напълно здрав и бодър, както свидетелстват съвременниците. Само два часа по-късно той неочаквано умира. Симптомите недвусмислено говорят за отравяне. Така, след отвлечането на архиепископ Йосиф Соколски в Русия, Рафаил Попов става втората жертва на враговете на Българската уния. За негов заместник е определен брат му Софроний. Малко след това трагично събитие той отива в Цариград, за да се представи на турските власти, които трябва да утвърдят неговата кандидатура за граждански и духовен началник на българоуниатската общност. На 19 май 1876 г. обаче Софроний Попов внезапно умира, при това със същите симптоми, както при смъртта на брат му. [8]

Дали двамата братя стават жертва на фанариотска ревност, на недоволство на велика сила или на турско отмъщение (родното място на братя Рафаил и Софроний Попови, Стрелча, е едно от огнищата на Априлското въстание в Пловдивския революционен окръг), или на комбинация от

всички тези антибългарски интереси и страсти, документално днес няма как да се докаже. Които и да са, враговете на Българската уния явно не желаят да допуснат начело двама такива пламенни родолюбци, каквито са братя Попови. Не само заради техния живот, но и заради трагичния им край Рафаил и Софроний Попови отдавна трябваше да са познати в българската история като „Тракийските братя Миладинови”.

Смъртта на братя Попови съвпада с разгара на Източната криза, която довежда до избухването на Руско-турската освободителна война. Новите политически реалности, установени с решенията на Берлинския конгрес през 1878 г., временно разстройват и забавят униатското движение. В мнозинството си българите униати остават в пределите на Османската империя и само малка част попада в границите на Източна Румелия, а след Съединението през 1885 г. – в Княжество България. Новата криза обаче е изживяна бързо, за което спомага най-вече реорганизацията през 1883 г. Тогава са създадени две епархии със статут на апостолически викариати – Тракийската епархия със седалище в Одрин и с епископ Михаил Петков, и Македонската епархия със седалище в Солун, начело с епископ Лазар Младенов. В Цариград като духовен и граждански началник на българоуниатската общност в Османската империя остава архиепископ Нил Изворов. В следващите години униатското движение изживява нов подем, главно в Македония. [9]

Тогавашните църковни автори и полемисти, а и днес мнозина историци са склонни да гледат на взаимоотношенията между Българската екзархия и Българската уния като на противоборство, борба на „национално дело” с „чужда пропаганда”. Това е дълбоко погрешна и исторически остаряла теза. Един модерен и обективен научен прочит от национална гледна точка, каквато априори трябва да бъде позицията на българската академична хуманитаристика, ще установи, че антагонизъм няма. Българската екзархия и Българската уния са като скачени съдове на една и съща национална сис-

тема – когато едната институция е в криза заради враждебна политическа конюнктура, нейното съдържание прелива в другата, и обратно. Тази своеобразна „национална хидравлика” е уникално творение на българското възрожденско съзнание, един здрав народен инстинкт, развит до степен на мъдра политическа стратегия. Нейната вътрешна динамика бележи основните етапи от историческата хронология на българския църковно-народен въпрос. Когато Цариградската патриаршия и Русия упорстват срещу справедливите искания на българския народ, Българската уния през 1860 г. проявява своята спасителна роля. Когато през 1870 г. се учредява Българската екзархия, националното съдържание се прелива в новото вместилище. След 1878 г., когато Македония и Одринска Тракия остават в пределите на Османската империя и екзархийското църковно-училищно дело отново е пред изпитание, българското самосъзнание пак намира прибежище в униатството. Стабилизирането на Екзархията в средата на 90-те години на XIX в. активизира поредния прилив. В определен момент една от двете страни привидно изглежда като губеща, но истинският печеливш е българската кауза, защото само по този начин тя винаги има своята национална институция. Накратко, много преди модерното политическо мислене на Обединена Европа, възрожденските българи от собствения си горчив опит са се научили да дишат пълноценно с „двата бели дроба” на континента – Изтока и Запада.

Турското правителство например никога не допуска Българската екзархия да се сдобие със свои владици в Одрин и Солун. Официално там тя може да има само архиерейски наместници и председатели на църковни общини. Това я поставя в неравностойно положение спрямо Цариградската патриаршия, която има в Одрин и Солун свои епископи или архиепископи и много здрави позиции. Двата града се превръщат в центрове на гръцката пропаганда за Тракия и Македония. Този йерархично-каноничен дефицит на българското културно-национално дело в борбата срещу елинизма

успешно е компенсирал с присъствието на униатски епископи – българи по рождение, самосъзнание и стремления.

Механизмът на скачените съдове изглежда най-логичен и естествен през погледа на дейците на македоно-одринското революционно движение. Като достойни патриоти, калени в борбата срещу елинизма, македонските и тракийските униати не могат да останат встрани от борбата за национално освобождение и обединение на българския народ. Още от самото начало те навлизат в редиците на Вътрешната македоно-одринска революционна организация (ВМОРО), Върховния комитет и Тайните офицерски братства, които не правят разлика между православни, католици и протестанти, а се стремят да обединят всички българи под знамето на освободителната идея. Друго не може и да бъде, тъй като мнозина от ръководителите и дейците на тези организации произхождат от Кукуш, Малко Търново и други униатски селища и повече или по-малко са минали през различните степени на католическите училища. Такива са Апостолът на македоно-одринската борба Гоце Делчев, председателят на Върховния комитет Христо Станишев, гевгелийският околийски войвода Аргир Манасиев, офицерите Петър Дървингов, Стойчо Гаруфалов (родом от Малко Търново), Димитър Кушевалиев и др. [10]

Някои униатски свещеници също загърбват риска и лично се включват в освободителната борба. Такъв е Иван Бонев, родом от Кукуш, люлката на Българската уния, свещеник в с. Покрован, Ортакойско (Ивайловградско). През пролетта на 1903 г. той заедно с още двадесет души от селото се присъединява към ВМОРО. Така Покрован се превръща във важна брънка от тайния революционен канал, който свързва България с Беломорска Тракия. По него минават куриери с тайната кореспонденция на организацията, пренася се оръжие и други материали. Начело със своя свещеник покрованци вземат дейно участие в подготовката на Илинденско-Преображенското въстание. През септември с. г. в района са извършени масови арести и о. Иван Бонев попада в Одринския затвор.

По същото време там са задържани около 600 българи, сред които 14 свещеници и 35 учители, повечето на екзархийска служба. В Одринския затвор Иван Бонев се ползва с голям авторитет сред сънародниците си и единодушно е посочен за председател на революционното бюро, съставено от учителите и свещениците. [11]

През първото десетилетие на XX в. между Българската екзархия и Българската уния в двете области се установява своеобразно статукво, нарушавано само от единични случаи на преминаване от едната към другата страна, подтиквани обикновено от лични мотиви. Сега настъпва и известна промяна в църковно-административното устройство на униатството. След 1895 г. архиепископията в Цариград остава вакантна. Едва през 1907 г. Високата порта се съгласява да бъде хиротонисан нов архиепископ в лицето на Михаил Миров (1859 – 1923). Възпитаник на Българо-католическата гимназия на възкресенците в Одрин и бивш енорийски свещеник на селата Топузларе (дн. с. Зорница) и Доврукли (дн. с. Правдино), Ямболско, той е роден в пределите на българската държава. Може би по тази причина Високата порта дълго бави издаването на берата, който трябва да признае и легитимира неговите права. Това става едва през 1909 г., след Младотурската революция, когато властите за кратко смекчават политиката си към българите в Османската империя. [12]

Статистиките за българоуниатската общност за този период наброяват около 7000 души в Македония и до 4000 души в Одринския вилает. Зад това наглед скромно количествено измерение се крие качество от друг порядък. То произтича от подкрепата на католическите ордени и конгрегации за Българската уния. Тяхното образователно и възпитателно дело, изградено по европейските стандарти на епохата, е отворено за всички българи, независимо от конфесионалната им принадлежност. На това поприще най-вече се открояват Българо-католическата гимназия „Св. св. Кирил и Методий“ на полските възкресенци и Девическият педагогически ли-

цей „Мария Лурдска” на Загребските милосърдни сестри в Одрин – и двете признати от българското Министерство на народното просвещение, и двете дали десетки и стотици учителски кадри за българското образование и възпитание. Най-ценната подкрепа на католическите ордени и конгрегации за България и българите обаче е тяхното българофилство, с което те се превръщат в искрени и ревностни защитници на националната ни кауза пред европейската общественост.

Балканската война заварва българоуниатската общност в Одринска Тракия с приблизително същото църковно-административно устройство, каквото получава скоро след Берлинския конгрес, през 1883 г. Тракийският викариат със седалище в Одрин продължава да се управлява от епископ Михаил Петков (1850-1921), родом от самия град.

В Одринска Тракия българите униати са съсредоточени в Одрин, Малко Търново и още 7 села: Мустракли, Дервиштепе и Акбунар, Одринско; Каяджик, Димотишко; Покрован, Ивайловградско; Яйлягюню и Лизгар, Кешанско. Униати има в няколко други села, но поради малочислеността си те не са организирани в самостоятелни енории, а са част от съставната енория на с. Акбунар. С изключение на с. Покрован, във всички останали селища униатите живеят смесени със своите екзархийски сънародници, но това не създава проблеми нито на едните, нито на другите. Общо в диоцеза на Тракийския викариат се наброяват 12 енории и 31 свещеници, от които 6 успенци и 5 възкресенци, минали в източния обред. [13]

Като най-крупен просветно-религиозен център на униатството в Тракия изпъква Одрин, въпреки че българите католици там са по-малочислени от която и да е от селските енории. За сметка на това в града има четири източнокатолически храма: „Св. Пророк Илия”, катедрална църква на епископ Михаил Петков в квартала Киришхане, „Св. Димитър” в квартала Каик, „Св. св. Кирил и Методий” на възкресенците в квартала Кале и „Св. св. Петър и Павел” на възкресенците в предградието Караагач. Още по-голяма тежест на българо-

униатската общност придават католическите учебни заведения и просветната дейност, в която главна роля играят религиозните мисионерски общества (ордени) на възкресенците и успенците. [14]

Възкресенците поддържат в Одрин известната Българокатолическа гимназия, призната за средно учебно заведение от Министерството на народното просвещение в София. Директор на гимназията и настоятел на възкресенците по това време е Станислав Грич (от 1911 г.). След големия пожар през 1905 г., заради който пропуска две учебни години, гимназията прехвърля апогея на своята слава и бавно поема по пътя на залеза. Въпреки това за град като Одрин тя продължава да грее с европейски отблясък. Учебното заведение действа с пълен пансион, поддържа модерно европейско преподаване с отлична езикова подготовка, разполага с физическа и химическа лаборатории, практически работилници и театрален салон, гордее се с оркестър, ръководен от известния в българската музикална култура унгарски диригент Михай Шафрани, има също своя печатница и дори ученическо списание „Мисъл”, списвано и редактирано от самите ученици. Само в периода 1903-1912 г. в гимназията учат 682 младежи, повечето от които са от Одринска Тракия и Македония, но също и от България. Преподавателският персонал се състои от 12 до 14 учители – свещеници и миряни. Възкресенците поддържат в Одрин и духовна семинария за подготовка на униатски свещеници, асоциирана към гимназията. [15]

Свой колеж, духовна семинария и храм в Одрин имат и успенците, настанени в предградието Караагач. Колежът „Св. Василий” съществува от 1897 г. и в навечерието на войната има около 160 ученици. Оттогава датира и униатската семинария с около 30 семинаристи. Възпитаниците и на двете учебни заведения, в голямата си част българи, освен общообразователна и богословска подготовка получават и отлични познания по френски език и култура. [16]

От 1881 г. в квартал Стамболйолу съществува и действу-

ва педагогически лицей „Мария Лурдска”, поддържан от Загребската провинция на обществото „Сестри на милосърдието на Св. Викентий от Пола”. Учебното заведение се развива до пълна гимназия и се утвърждава като едно от елитните девически училища не само в града, но и в цяла Одринска Тракия. Структурирано е в четири степени – четири начални отделения, четири общообразователни прогимназиални класа и три педагогически гимназиални класа. Преподаването е главно на немски език, а като втори чужд език в по-горните класове се изучава френски. Учениците от български произход изучават още български език и литература, а тези, които са от православно вероизповедание, учат и вероучението на родния си език. Предназначението на учебното заведение е да подготвя учителски кадри и затова в гимназиалните класове са застъпени различни педагогически дисциплини – възпитание, дидактика, методика и история на педагогиката.

През учебната 1911-1912 г. в педагогическия лицей „Мария Лурдска” учат 202 девойки, от които 70 българки от Царство България и Одринския вилает, а останалите гъркини, еврейки, арменки, туркини и др. Учениците в трите гимназиални класа са 38, от които 28 българки (25 от България, 3 от Османската империя). Прогимназиалните класове наброяват 72 ученички, от които 30 българки (15 от България и 15 от Османската империя). Преподавателското тяло се състои от 12 монахини, предимно хърватки, и две цивилни лица – учителка и учител. В навечерието на Балканската война управителка на лицей е Мария Йозефа, а секретарка Текла Делач, и двете хърватки. На 18 май 1912 г. те изпращат изложение до българското консулство в Одрин, с което дават подробни сведения за структурата, програмата и персонала на девическия педагогически лицей „Мария Лурдска” и молят за ходатайство пред Министерството на народното просвещение в София за признаването му като пълно средно учебно заведение според българското законодателство. Избухналата няколко месеца по-късно Балканска

война не позволява това да стане факт. [17]

Просветното дело на католиците в Одрин се допълва от две основни училища – „Св. Елена” за момичета, поддържано от облатките успенки, и друго за момчета, ръководено от възкресенците. [18]

Следователно, макар малобройни като население, българите униати в административния център на Одринска Тракия имат внушително присъствие като религиозни и просветни институции, а това е от полза за българското национално дело в града и региона. Само по този начин наличието на осем гръцки църкви в Одрин се уравновесява от четирите екзархийски и четирите униатски храма, а субсидиите на българската държава за първите и подкрепата на мисионерските общества за вторите поддържат такова равнище на просветните учреждения, каквото за гърците се оказва непосилно. Само взето в своята съвкупност просветно-религиозното дело на българите – православни и католици, респективно екзархисти или униати – е в състояние да противостои на елинизма и културно да оправдае политическите стремежи на България към Одрин. Поотделно това не е по силите нито на едните, нито на другите.

Извън духовния и административен център на Тракийския викариат църковно-училищното дело на българите униати е най-добре представено в Малко Търново. Там по това време има една католическа прогимназия и две начални училища за момчета и момичета. Източнокатолическата енория „Св. Св. Петър и Павел” в града се администрира от възкресенците. До 1907 г. тук действа и женският клон на възкресенците, заместен от Загребските милосърдни сестри. Те основават девическо начално и основно училище, поддържат детска градина и организират училищни курсове за възрастни. Тук, както и в Одрин, милосърдните сестри отварят амбулатория и аптека и се грижат за здравно-медицинската просвета на своите възпитанички и техните родители. [19]

Във всички други енории в Одринска Тракия българите

униати разполагат със своя църква и училище. С изключение на Мустракли, което е мисия на успенците, и Акбунар, което се администрира от възкресенците, останалите са под непосредственото управление на епископ Михаил Петков.

Българите униати в Одринска Тракия са твърде малобройни в сравнение със своите екзархийски сънародници. Според един обширен поверителен доклад на екзарх Йосиф до Министерството на външните работи и изповеданията в София от лятото на 1903 г. техният брой възлиза на 1770 души с 295 къщи. [20] Прави впечатление, че екзарх Йосиф не е преброил нито един униат в Одрин. Една доста подробна статистика на френските успенци от 1912 г. пък сочи 3690 униати в диоцеза на Тракийския викариат. [21]

Униатите в Одринска Тракия, както впрочем и в Македония, наистина не са значителна статистическа величина на фона на екзархийските си сънародници, но също като тях имат ясно съзнание за своята национална принадлежност и изострено чувство за съпричастност към общонационалните идеали. Не правят изключение и представителите на мисионерските ордени, действащи сред българите в Османската империя. В това отношение най-ярък е случаят с одринските възкресенци, които в навечерието на Балканската война извършват ценни услуги в полза на българското военно разпознаване. С тяхно знание, разрешение и съдействие вторите секретари на Българското търговско агентство в Одрин (след 1908 г. – консулство), които всъщност са офицери на действителна служба в българската армия, често се включват в ученическите екскурзии из околностите, за да снимат скици и планове на турските отбранителни съоръжения. [22]

При такова ясно съзнато и открито изповядвано българско национално съзнание от страна на тракийските униати и при искрените българофилски чувства на чуждите католически мисионери не е нито странно, още по-малко случайно, че те посрещат обявяването на Балканската война през есента на 1912 г. със същия ентузиазъм и надежда,

както и целия български народ.

Още в дните на мобилизацията турските власти в Одрин арестуват над 200 българи, православни и униати – учители, свещеници или просто по-будни и дейни патриоти. Те са заточени към Измит или по-навътре в Мала Азия. Някои български семейства успяват да напуснат града още преди това. Учениците от мъжката педагогическа гимназия „Д-р Петър Берон” и девическата гимназия „Янко Касъров” предвидливо са евакуирани за България. Същото правят и учебните заведения на възкресенците и успенците, които изпращат своите възпитаници с последните влакове за Цариград. По неизвестни причини, най-вероятно заради упованието в консулската защита на Австро-Унгария, само ученичките на педагогическия лицей на Загребските милосърдни сестри са заварени от войната в Одрин. От града към Цариград се евакуира и част от турското население, а вероятно и представители на другите национални общности. В документите и литературата се споменават данни за около 15 000 – 20 000 такива принудителни изселници.

По същото време, в мобилизационния период, в радиус до 50 км от града е извършена реквизиция на всички коне, волове, каруци, храни и изобщо на всичко, което може да има военно предназначение. Турското население от околните села вярва, че в Одрин ще намери по-голяма сигурност и градът се изпълва с бежанци, изчислявани до 20 000 души. Гарнизонът с численост около 60 000 войници и офицери е в пълна бойна готовност. Всички са настръхнали в очакване на първите боеве. Страхът от отмъщение или клане се вселява у одринските българи. Някои, свързани с ВМОРО, намират убежище в Българо-католическата гимназия на полските възкресенци и в колежа на френските успенци. Сред тях е най-издирваният от властите българин в града, войводата Димо Николов. Преоблечен в одеждите на католически монах, заедно с още двама-трима издирвани българи, учители от екзархийската гимназия „Д-р Петър Берон” и членове на

Вътрешната организация, той намира сигурно прикритие в манастира на отците възкресенци чак до примирието, когато успява да се измъкне от обсадения град и да се присъедини към Македоно-одринското опълчение. [23]

Опасенията на българите от репресии и дори масово клане не са неоснователни. Командирът на крепостта Шукри паша е известен на свои и чужди с прозвището „Дели Шукри“, т. е. Лудия Шукри. Този прякор достоверно отразява неговия нрав, а датира от 1903 г., когато Шукри паша се прочува с жестокостите си при потушаването на Преображенското въстание в Странджа. Още първите дни на бойните действия в Балканската война потвърждават мрачната му слава. На 17 октомври 1912 г. по улиците на града публично са обесени трима български войници от турската армия, обвинени, че предавали военни сведения на противника. На 21 октомври е извършено претърсване на българския квартал Йълдъръм, мнозина са арестувани и хвърлени в затвора, а петима души са разстреляни на място като „комитаджии“ за уж оказана съпротива. В следващите дни такива претърсвания, арести и убийства са извършени и в другите български квартали. Според сведенията на епископ Михаил Петков броят на убитите без съд и присъда българи възлиза на 30 души. В българските квартали се настаняват „мухаджири“ – мюсюлмански бежанци от околните села, които допълнително засилват страховете за възможни масови кланета, особено след известията за първите поражения на турската армия. [24]

По време на Балканската война учебните заведения и религиозните институции на възкресенци, успенците и Загребските милосърдни сестри се превръщат в последна надежда и закрила за българското население в Одрин. Ценно свидетелство за тези събития е оставил младият униатски свещеник Иван Гаруфалов, бъдещ епископ и предстоятел на Католическата екзархия в България. Веднага след освобождаването на града той написва обширно писмо до своя брат полковник Стойчо Гаруфалов, тогава интендант на 6-та пех.

Бдинска дивизия, а в Междусъюзническата война ротен командир в 29-ти пех. Ямболски полк, в което живо и картинно пресъздава положението на българите в Одрин по време на шестмесечната обсада. [25]

На 8 октомври в Одрин се чуват първите топовни гърмежи от приближаващата българска войска. След още няколко дни градът е напълно обкръжен и изолиран. В продължение на месец артилерийският двубой се води между българските позиции и турските таби. Донякъде поуспокоени, жителите на Одрин се превръщат в зрители на грандиозен спектакъл. До късна вечер те стоят будни, слушат канонадата, наблюдават експлозиите, дивят се на чудните илюминации на нощното сражение, за да си легнат чак след последния топовен изстрел с надеждата, че войната скоро ще свърши.

Така продължава до 8 ноември, Архангеловден, когато в 4 часа след пладне в Одрин пада първата граната. От този момент жителите на града вече не са зрители, а статисти в масовите сцени на войната. Бомбардировката продължава 13 дни – от 8 до 21 ноември 1912 г. Според официалната турска статистика, прилежно записана от Иван Гаруфалов, тогава в Одрин падат 1070 снаряда, разрушени са 333 къщи, убити са 16 души, ранени са 53.

Още с първите експлозии и разрушения Одрин изпада в плен на паниката. Много български семейства потърсват тогава спасение в гимназията на отците възкресенци. Тя дава гостоприемство и на учениците и възпитателите на гръцкия пансион. Закрила в заведението на полския католически орден намира дори управляващият руското консулство Сергей Клименко. „Бедният г-н Клименко – пише по този повод Иван Гаруфалов – много се беше нервирал и изплашил, понеже в Руското консулство падна граната, тогава той се пренася уж за по-безопасно далеч от турската махала и по-късно към гръцкото консулство, но една нощ и там падна граната, тогава дохожда у дома, дето му дадохме най-безопасното място... в избата”.

На 21 ноември Одрин изведнъж притихва. Обявено е примирие. Заедно с тишината се връщат спокойствието и надеждата. „Примирието го прекарахме с големи надежди, че от ден на ден ще се подпише мирът – много бяхме изморени и изплашени. Аз често ходих около гарата и там причаках българските тренове и пак се завръщах у дома да кажа на нашите затворници, че съм видял българите, или пък им донасям някой вестник, ако можех от някъде скришно да намеря. Аз можех лесно да избягам с трена, но трябваше да седя“ – споделя предаността си към дълга Иван Гаруфалов.

Дългоочакваният мир обаче се бави. Лишенията стават все по-непоносими. Един зъл спътник на войната предявява сега претенции за господство – гладът. Обитателите на мъжката гимназия и девическия лицей са защитени и от този страховит натрапник. На Българо-католическата гимназия много помага и руският консул – както със златните рубли на царската дипломатическа субсидия, така и с полагащите му се по пет торби брашно седмично от султанските складове. Монахините от педагогическия лицей „Мария Лурдска“ търпят лишения, но за възпитаничките им винаги има достатъчно. Като още една гаранция за сигурността на децата, те откриват в заведението си лазарет за ранени турски войници. За повечето от останалите жители на Одрин обаче гладът е непоносим. С десетки и стотици – българи, гърци и турци, християни или мюсюлмани – те обикалят около двете заведения с надеждата за милостиня, а някои са доволни дори от обелките на картофите или остатъците от храната.

На 21 януари 1913 г. в 8 часа сутринта военните действия са подновени. Втората обсада на Одрин е още по-ужасна за изтощените и излъгани в надеждите си за скорошен мир жители. Още при първата бомбардировка Българо-католическата гимназия се изпълва с народ – над 500 нови гости се присъединяват към старите обитатели. Сред тях са униатският владика Михаил Петков и управляващият екзархийската митрополия архимандрит Никодим със своите свещеници,

дякони и много български семейства. Идват още гръцкият владика Поликарп, френският консул с цялата колония, английският консул с персонала си, почти всички жители с европейски паспорти. В педагогическия лицей „Мария Лурдска“ също намират прибежище стотина души, предимно австро-унгарски поданици.

Този наплив към двете заведения, особено към Българо-католическата гимназия, не е случаен. Още при първата обсада мнозина забелязват, че сякаш някакво чудо пази гимназията на възкресенците от попадения. През двата месеца на втората обсада всички се убеждават в това. Малцина обаче вярват в чудотворните обяснения. По-близо до истината е мълвата, която обикаля от ухо на ухо – бившите ученици на гимназията, сега офицери и войници в българската войска на позициите пред Одрин, съзнателно и грижливо пазят своето училище.

Обикновено във всеки слух има частица истина. Този обаче се оказва изцяло верен. Ангелът-хранител на Българо-католическата гимназия се казва майор Неделчев, артилерист, командир на батарея на Източния сектор. В навечерието на войната, като военен аташе под прикритието на секретарска длъжност към българското консулство в Одрин, той използва връзките си с възкресенците от Българо-католическата гимназия, за да разузнава турските укрепления край града. Също като предшественика си полковник Лудогоров той се присъединява към честите излети на учителите и учениците в околностите на града, за да направи подробни скици на табиите и отбранителните съоръжения. Тъкмо затова по време на шестмесечната обсада върху гимназията на възкресенците не пада нито един български снаряд.

На 13 март 1913 г. мечтата на българите в Одрин най-сетне се сбъдва. Иван Гаруфалов описва щастливия миг на освобождението по следния начин: „И тъй, последните два дни числото на подслонилите се при нас дойде до 700 и този всичкият народ на 13 март към 10 и половина, покатерен по

всички прозорци на всички етажи акламираше, викаше, махаше с кърпи и шапки, и с неизказана радост посрещаше първата българска войска – Царския конен гвардейски полк, който влизаше в улицата Балъкпазар и после закриви пред нашата къща, дето при входните врата на самата улица бяхме двамата с руския консул, запален българофил, тласкани отзад от една силна вълна хора, всички любопитни да видят тия храбри синове на България, които с едва що свършения подвиг учудиха цял свят и въздигнаха българското име, като сломиха и погребяха за всякога вековния тиранин, противник на науката и напредъка”. [26]

Междусъюзническата война обаче погребва и радостта, и гордостта, и надеждата. По времето, когато гръцките и сръбските войски разклащат основите на българщината в Македония, турската армия в Източна Тракия просто изтрива от лицето на земята следите на българското присъствие. Агонията на Тракийския викариат е кратка, но окончателна и непоправима. Началото е поставено на 30 юни 1913 г., когато Турция се възползва от войната между съюзниците и пристъпва към реокупация на Одринския вилает. Идещите откъм Чаталджа и Булаир турски колони дефилират като на парад, тъй като на малобройните български отряди е дадена заповед да не оказват никаква съпротива. На 3 юли униатите в с. Лизгар, Кешанско, вече виждат пламъците на горящите в далечината християнски села и заедно със свещеника си Христофор Кондов избягват в съседното с. Яйлягюню. На другия ден заедно с тамошните униати и техния свещеник Атанас Минтов отново потеглят, ужасени от разказите на прииждащите бежанци. След две денонощия изнурителен и непрестанен преход под палещите лъчи на юлското слънце, без вода и храна, обезумяла от ужас, колоната достига до Одрин, наводнен вече от хиляди бежанци. По свидетелството на Хр. Кондов много майки, като нямали сили да носят малките си деца, оставяли ги по пътя. [27]

Почивката на бежанците в Одрин е кратка. Те едва успя-

ват да потеглят към старите граници на България, когато на 9 юли 1913 г. турската войска влиза в града без да даде нито един изстрел. Българо-католическата гимназия на полските възкресенци пак влиза в своята спасителна роля, като дава убежище на около 150 българи, предимно жени и деца, заплашени от възможно клане. Когато обстановката малко се успокоява Йоан Гаруфалов успява да ги изведе и съпроводи чак до Цариград. Оттам със съдействието на архиепископ Михаил Миров и на руското консулство бежанците са прехвърлени с параход до Варна. [28]

Междувременно останалите униатски села в района на Одрин също поемат пътя на изгнанието. Под ръководството на свещеник Иван Бонев мъжете от Акбунар, смесено униатско и екзархийско село, се опитват да импровизират въоръжена самоотбрана, докато жените, децата и възрастните се изтеглят на българска територия. На 9 юли, когато приближава редовната кавалерия, защитниците се оттеглят при своите съселаяни, настанени в с. Лалково, зад старата граница. Граничната бразда обаче вече не е в състояние да спре турската войска. На 11 юли тя навлиза в старите предели на страната и опожарява селата Срем, Вакъф и Соуджак, последното с униатско присъствие. В следващите дни българската войска с подкрепата на доброволци от местното население и от бежанците успява да отблъсне противника. [29]

Най-жестока е съдбата на българите в Беломорска Тракия, тъй като редовната турска войска спира при Марица, а там се организира автономно управление и под прикритието на доброволчески отряди върлуват същински разбойнически банди. Когато на 9 юли в Покрован се разнася мълвата, че Одрин е паднал в турски ръце, всички започват да се стягат за бягство. Потегля обаче само свещеникът Никола Баждаров, а другите са разубедени от съседите им турци, че нищо лошо няма да се случи. Любовта към родния дом надделява и селяните се връщат обратно в Покрован. Енорийският свещеник, междувременно преминал моста на р. Арда, не знае за този

обрат и пристига в Мустафापаша (Свиленград).

Покрованските турци не спазват обещанието и след като се убеждават, че в района няма никакви български войски, започват да мъстят на българските си съселани. На 13 юли е отвлечен и побит на кол край селото черковният певец Атанас Стоилов Бакалов. Агонията му продължава няколко дни и минаващите наблизно са могли да чуят неговите стонове. Тази мъченическа смърт е само начало на поредицата от ужасяващи събития, които се разиграват в Покрован в следващите дни, седмици и месеци. На 15 август е убит друг българин, а няколко дни по-късно още петима. Предусещайки накъде отиват нещата, група покрованци правят опит да избягат, но са застигнати и избити при Арда. През септември и октомври положението в Покрован малко се успокоява, тъй като в него е настанен гарнизон от редовна турска войска. След Букурещкия и Цариградския мирен договор турската войска от Западна Тракия се оттегля и там се създава т. нар. Гюмюрджинска автономия. Тогава започва същинският ужас.

На 14 септември, когато гарнизонът напуска Покрован, група от петдесетина българи успява да избяга от селото. Това е сигнал за окончателната разправа. След щателен грабеж мъжете са затворени в училищната сграда, а жените и децата в няколко оцелели къщи. Когато вече няма какво да граби, башибозукът открива безразборна стрелба през вратата и прозорците на училището, а след това запалва сградата заедно с намиращите се вътре 45 мъже. След това злодеяние жените и децата са отвлечени към Ортакьой (Ивайловград) и едва след няколко кошмарни дни, благодарение на застъпничеството на чуждите консули в Одрин, са освободени и успяват да се доберат до територията на България. Такъв е ужасният край на Покрован, останал в паметта на българоуниатската общност под името „Католическия Батак”. Подобна е съдбата и на с. Каяджик, населено с униати и православни, както впрочем и на десетки други разорени български села в Одринска Тракия. [30]

Разорението на тракийските българи през 1913 г. изравнява в страданията българите екзархисти и българите униати. Тези трагични събития за сетен път доказват, че Българската екзархия и Българската уния са елементи от една и съща национална система. Споделената обща съдба заличава всякакви догматични и канонични различия и извежда на преден план като най-значима историческа поука националното единство.

Б Е Л Е Ж К И:

1 Sofranov, I. Histoire du mouvement bulgare vers l'Eglise catholique au XIX-ème siècle. Roma, 1960; Кирил, Патриарх български. Католическата пропаганда сред българите през втората половина на XIX век (1859 – 1965). С., 1962; Елдъров, С. Униатството в съдбата на България. Очерци из историята на Българската католическа църква от източен обред. С., 1994.

2 Жечев, Т. Българският Великден или страстите български. С., 1980, с. 257 – 263.

3 Елдъров, С. Архиепископ Йосиф Соколски. Един възрожденец между политическата манипулация и историческата истина. – Абагар, № 9, септември 2001.

4 Михайлов, К. Кирил Куртев – Апостолически екзарх. Записки върху най-новата история на Апостолическата екзархия в България. С., 2010, с. 35; Елдъров, С. Униатството в съдбата на България..., с. 23 – 25.

5 Кертев, Г. Поляци и българи. Делото на отците възкресенци в Одрин 1863 – 1918. С., 1936, с. 7 – 16.

6 Монш, Ш. Викторин Галабер – един асомпсионист в България. Неговата кореспонденция, неговото дело, неговите ръкописи. – В: Викторен Галабер. Двадесет и две години сред българите. Дневник. Том първи (1862 – 1866). С., 1998, с. LI – LVI.

7 Christoff, P. Histoire admirable d'un saint moine bulgare au XIX-e siècle. Paris, 1913; Елдъров, С. Последният ересиарх на Балканите. В: Балканът и морето. Послания към времена и поколения. Благоевград, 1999, с. 191 – 199.

8 Михайлов, К. Пос съч., с. 36; Елдъров, С. Униатството в съдбата на България..., с. 26 – 28.

9 Кирил, Патриарх български. Принос към униатството в Македония след Освободителната война (1897 – 1895). С., 1968; Елдъров, С. Католиците в България. Историческо изследване. С., 2002.

10 Елдъров, С. Поколение на съединените българи. – Абагар, № 6, юни 2003.

11 Вичев, В. Книга за село Покрован. Хасково, 2009, с. 83 – 84, 91 – 111.

12 Ангелов, Д. Н. В. Преосвещенство Михаил Д. Миров. – В: Календар „Св. Кирил и Методий”. С., 1924, с. 48 – 54; Елдъров, С. Униатството в съдбата на България..., с. 29 – 36.

13 Националноосвободителното движение на македонските и тракийските българи 1878-1944. Т. 3. Освободителното движение след Илинденско-Преображенското въстание 1903-1919. С., 1997, с. 98.

14 Иванов, М. Паметници на миналото. – В: Календар „Св. Кирил и Методий”, С., 1942, с. 142-161.

15 Ружнички, А. О. О. Възкресенци и Българо-католическата гимназия в Одрин. Одрин, 1914, с. 26-30; Кертев, Г. Пос. съч., с. 60-65; Тодев, И. Създаване на Българо-католическата гимназия в Одрин. – Исторически преглед, 1987, № 1, с. 85-89.

16 ДА – Пловдив, ф. 186 К, оп. 1, а. е. 116, л. 22-23.

17 ЦДА, ф. 336 К, оп. 1, а. е. 33, л. 71-72.

18 Георгиев, В., С. Трифонов. История на българите в документи 1878-1944. Т. 1. 1878-1912. Част 2. Българите в Македония, Тракия и Добруджа. С., 1996.

19 Елдъров, С. Католиците в България..., с. 196.

20 ЦДА, ф. 246 К, оп. 1, а. е. 259, л. 86-102.

21 ДА – Пловдив, ф. 186 К, оп. 1, а. е. 22, л. 37.

22 Кертев, Г. Пос. съч., с. 74.

23 Елдъров, С. Одрин отвътре и отвън. – В: Толерантният националист. Паметен сборник от приятелите на Стайко Трифонов. С., 2009, с. 179 – 196.

24 Cirilli, G. Journal du siège d'Andrinople (Impressions d'un Assiégé). Paris, 1913, p. 84; Christoff, P. Journale du Siège d'Andrinople. Notes quotidiennes d'un assiégé. Paris, 1914, p. 31, 35, 37.

25 Личен архив на автора.

26 Елдъров, С. Една история за Балканската война, събрана през десетилетията. – Военноисторически сборник, 2007, № 3.

27 Михайлов, К. Пос. съч., с. 41 – 44.

28 Елдъров, С. Униатството в съдбата на България..., с. 38 – 39.

29 Бонев, И. Турското нахлуване в Тракия през месец юний 1913 година. Ямбол, 1913, с. 28-37.

30 Вичев, В. Пос. съч, с. 120 - 187; Милетич, Л. Разорението на тракийските българи през 1913 година. С., 1918, с. 104-112, 162-168.

Църквата „Св. Богородица“ в село Покрован

